

નરસિંહ મહેતા

મીરાંબાઈ

અખા ભગત

ધીરા ભગત

ભક્ત કવિઓ

સંકલન અને રસાસ્વાદ પી. કે. દાવડા

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

નિવેદન

બારમી સદીથી ઓગણીસમી સદીનો પૂર્વાધ સુધીનો સમય ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યકાલીન સમય ગણાય છે. આ સમયમાં પદ્ય જ વધારે સર્જાયું છે. આ સમયના સર્જનમાં ધર્મ કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યો હોવાથી, ભક્તિ કાવ્યો વધારે સર્જાયા છે. કેટલાક સર્જકોએ ધર્મને નામે ચાલતા દુરાચારનો વિરોધ પણ સાહિત્યમાં વણી લીધો છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામનું ૧૮૫૨ માં અવસાન થયું. મધ્યકાલીન કવિઓ પ્રથમ ભક્ત હતા અને પછી કવિઓ હતા. કવિતા તો માત્ર ભક્તિનું સાધન હતી. એમની ઝંખના કવિ બનવાની ન હતી.

વીસમી સદીના કવિઓ સાહિત્યકારો છે. એમણે કવિતામાં નવા નવા પ્રયોગો કર્યા અને ભક્તિ સિવાયના પણ અનેક વિષયોને આવરી લીધા છે. મણિલાલ, નરસિંહરાવ, કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, નર્મદ, દલપતરામ, બાલાશંકર, કરશનદાસ માણેક, હરીન્દ્ર દવે, મકરંદ દવે, ઉમાશંકર, સુન્દરમ, રાજેન્દ્ર શુક્લ વગેરેએ આધ્યાત્મિક અને ભક્તિભાવવાળી કવિતાઓ અને ગીતો પણ રચ્યા છે.

આ પુસ્તિકામાં મેં ૧૧ ભક્ત કવિઓના સર્જન સામીલ કર્યા છે, જેમાંથી દુલા કાગ સિવાયના બધા મધ્યકાલીન ભક્ત કવિઓ છે.

-પી. કે. દાવડા

અર્પણ

ગીતાના જ્ઞાનને આત્મસાત કરી, માત્ર ચાર-પાંચ પદોમાં સંપૂર્ણ ગીતાસાર સમાવી લેનાર અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ઉત્તમ ઉદાહરણ નરસિંહ મહેતાને.

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	2
અર્પણ.....	3
(૧) ગંગાસતી (સમય ૧૨મી થી ૧૪ સદીની વચ્ચે).....	5
(૨) ભાલણ (૧૪૨૬-૧૫૦૦).....	8
(૩) નરસિંહ મહેતા (જન્મ ૧૪૧૪).....	10
(૪) મીરાંબાઈ (૧૪૯૮-૧૫૪૭)	16
(૫) અખો (૧૫૯૧-૧૬૫૬).....	22
(૬) પ્રેમાનંદ (૧૬૪૦ થી ૧૭૦૦).....	26
(૭) ધીરો (જન્મ ઈ.સ.૧૭૫૩).....	28
(૮) દાસી જીવણ (જન્મ ૧૭૫૫).....	31
(૯) દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૩)	34
(૧૦) ભોજો (૧૭૮૫-૧૮૫૦).....	38
(૧૧) દુલા ભાયા કાગ (૧૯૦૨-૧૯૭૭).....	42

(૧) ગંગાસતી (સમય ૧૨મી થી ૧૪ સદીની વચ્ચે)

ચૌદમી સદીની અગાઉ લખાયેલા ગંગાસતીના ભજનો આજે પણ એટલા જ લોકપ્રિય છે. કહેવાય છે કે ગંગાના લગ્ન વખતે રાજપૂત ગરાસિયાઓના રિવાજ પ્રમાણે, પાનબાઈ નામની એક કન્યા વડારણ (દાસી) તરીકે આપવામાં આવી હતી. ગંગા અને પાનબાઈને બહેનપણીઓ જેવો સંબંધ હતો. ગંગાની ૪૮ વર્ષની ઉંમરે એના પતિએ સમાધી લીધી, અને ત્યારબાદ બાવન દિવસ સુધી રોજ એક એક ભજન રચી, પાનબાઈને સંભળાવી, ગંગાસતીએ પણ સમાધી લીધી.

ગંગાસતીના ભજનોમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ, ત્રણેનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે. રોજની બોલચાલમાં વપરાતા સરળ શબ્દોમાં રચાયેલા આ ભજનોમાં પ્રેમ, મીઠાસ અને આત્મીયતા ભારોભાર ભર્યા છે. આપણે એમના વધારે પ્રખ્યાત ભજનનોની કેટલીક પંક્તિઓ જોઈએ.

“મેરુ તો ડગે જેના મન ના ડગે, મરને ભાંગી પડે ભરમાંડજી;

વિપત્તિ પડે તોયે વણસે નહિં, સોઈ હરિજનનાં પરમાણજી.”

આ પંક્તિઓમાં નરસિંહ મહેતાના વૈષ્ણવજનના દર્શન થાય છે. જૂની ગુજરાતી ભાષામાં બ્રહ્માંડને બદલે ભરમાંડ અને પ્રમાણને બદલે પરમાણ શબ્દો કેવા નમ્ર અને મીઠા લાગે છે? અને સરખામણી જૂવો, મેરૂ પર્વત હલી જાય પણ જેનું મન જરાપણ ન લલચાય, ગમે તેવી મુશીબત આવી પડે પણ નિરાશ થઈ માર્ગ ન બદલે એ જ સાચો ભક્ત કહેવાય. બીજી બે પંક્તિઓ જોઈએ,

“વીજળીને ચમકારે મોતીડાં પરોવો પાનબાઈ, અચાનક અંધારાં થાશે,
જોત જોતાંમાં રે દિવસો વહ્યા જાશે, એકવીશ હજાર છસોને કાળ ખાશે.”

પાનબાઈ વીજળીની ઝડપે જ્ઞાન ગ્રહણ કરો, કારણ કે એકવીશ હજાર છસો શ્વાસ લેવામાં એક દિવસ જતો રહે છે. મીનીટના ૧૫ શ્વાસ લેખે ૨૪ કલાકમાં એકવીશ હજાર છસો શ્વાસ થાય. કેટલી ચોક્કસ ગણતરી કરી છે ગંગાસતીએ?

“કુપાત્રની આગળ વસ્તુ ન વાવીએ પાનબાઈ, સમજીને રહીએ ચૂપ રે,
મરને આવીને ધનનો ઢગલો કરે, ભલે હોય મોટા ભૂપ રે..”

પાનબાઈ, કુપાત્રને ઉપદેશ આપી આપણા શબ્દો વેડફવા નહિં, એની પાસે તો મૌન જ રાખવું, ભલે એ ગમે તેવી લાલચ આપે અથવા એ ગમે એવો મોટો માણસ હોય, પણ એની પાત્રતા ન હોય તો એને જ્ઞાન આપવાની કોશીશ ન કરવી. આજકાલ તો બધા પૈસાવાળાઓના Captive ગુરૂઓ, બાબાઓ અને બાપજીઓ હોય છે.

ભોજાભગતની જેમ ગંગાસતીએ પણ કળયુગની આગાહી કરી છે.

“કળયુગ આવ્યો હવે કારમો રે, તમે સુણજો નરને નાર,
ભક્તિ ધરમ તે માંહી લોપાશે, રહેશે નહિં તેની મર્યાદ.
ગુરૂજીના કીધાં ચેલા નહીં માને, ને ઘેર ઘેર જગાવશે જ્યોત,
નરને નારી મળી એકાંતે બેસશે, ને રહેશે નહિં આત્મ ઓળખાણ,
વિષયના વેપારમાં ગુરૂજીને વામશે, જૂઠાં હશે નર ને નાર,

આડ ધરમની ઓથ લેશે, પણ રાખે નહિં અલખ ઓળખાણ”
અને આવી બીજી વાતો આ ભજનમાં કરી છે. ટુંકમાં ગંગાસતી કહે છે,
“ભક્તિ રે કરવી એણે રાંક થઈને રહેવું પાનબાઈ,
મેલવું અંતરનું અભિમાન રે.....”

ચોદમી સદીથી ઓગણીસમી સદી સુધીનું ભક્ત કવિઓએ રચેલું સાહિત્ય અણમોલ છે.

(૨) ભાલણ (૧૪૨૬-૧૫૦૦)

ભાલણ પોતાના પદ અને આખ્યાનો ઉપરાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ભાષાંતર માટે જાણીતા છે. અહીં જે કવિતા આપી છે, એ મતલબની કવિતાઓ અન્ય ભાષાઓમાં પણ લખાઈ છે. દુલા ભાયા કાગની “પગ મને ધોવા દો રધુરાય” પણ આવી જ કવિતા છે. આવો સંવાદ જ્યારે ભક્ત અને ભગવાનનો એકબીજા સાથે નજીકનો સંબંધ હોય ત્યારે જ શક્ય થાય છે.

નાવિક વળતો બોલિયો

નાવિક વળતો બોલિયો, સાંભળો માહારા સ્વામ;

સાથ સહુ કો નાવે બેસો, નહિ બેસારું રામ.

વાર્તા મેં સાંભળી છે, ચરણરેણુની અપાર;

અહલ્યા તાં થઈ સ્ત્રી સહી, પાષાણ ફીટી નાર.

આજીવિકા માહરી એહ છે, જુઓ મન વિવેક:

સ્ત્રી થાતાં વાર ન લાગે, કાષ્ઠ પાષાણ એક.

આજીવિકા ભાંગે માહારી, આગે એક સ્ત્રી છે ઘેર;
બે મળીને શું જમે ? શી કરું તાં પેર ?
હસી વિશ્વામિત્ર બોલિયા, ચરણ-રેણે સ્ત્રી થાય;
તે માટે ગંગાજલ લઈને પખાલો હરિ.પાય-
હસીને હરિ હેઠા બેઠા, રામ અશરણ-શર્ણ
નાવિકે ગંગાજલ લઈને, પખાલ્યા તા ચર્ણ.

(૩) નરસિંહ મહેતા (જન્મ ૧૪૧૪)

વિશ્વના બધા ધર્મગ્રંથો, એ સ્થળ અને એ કાળની સંસ્કૃતિ, સમાજ, રીતરિવાજ અને માન્યતા ઉપર રચાયા છે. પરિવર્તનશીલ જગતમાં પ્રત્યેક ક્ષણે પરિવર્તન આવે છે, સમાજ બદલાય છે, અને સમાજના નિતીનિયમો પણ બદલાય છે. તેમ છતાં જૂના ધર્મગ્રંથોને આગળ કરી આને વિશ્વભરમાં વિવાદો અને વિખવાદો ચાલે છે. આ વિવાદોને હવા આપવાવાળા વર્ગને આપણે ધર્મગુરુઓ કહીએ છીએ. હિન્દુ ધર્મની જ વાત કરું તો જગદગુરુ શંકરાચાર્યો, આચાર્યો, સંતો, બાબાઓ અને બાપુઓ અને આવા બીજા અનેક નામધારી લોકો ધર્મગ્રંથો સમજાવવાના બહાને, સમાજમાં અથડામણો ઊભી કરે છે. આવા અતિવિશાળ અનુયાયી ધરાવતા અનેક સંતો છેલ્લા દશ-બાર વરસમાં ઉઘાડા પડી ગયા છે. એક શંકરાચાર્ય ખૂનના આરોપમાં જેલમાં જઈ આવ્યા છે, તો બીજા શંકરાચાર્યની નજર શીરડીના સાંઈબાબા ટ્રસ્ટની આવક ઉપર બગડી છે. એક બાપુ બળાત્કારના આરોપસર જેલમાં છે. ગણત્રી કરવા બેસું તો પાનું ભરાઈ જશે.

આ બધા ધર્માચાર્યો આપણને આપણા ધર્મગ્રંથો સમજાવવા બેઠા છે. કેટલાકે એનું અધ્યતનનામ Art of Living રાખી, કરોડો રૂપિયાની વાર્ષિક ફીની આવક ઊભી કરી છે, તો કેટલાક યોગ શીખવી અને આયુર્વેદિક દવાઓ વેચી કરોડો રૂપિયાની આવક ઊભી કરી છે. કોઈ વિમાનમાં કે સબમરીનમાં લાખ લાખ રૂપિયા ફી લઈ રામકથા સંભળાવે છે, તો કોઈ ચમત્કારો બતાવી કરોડો રૂપિયા કમાય છે. બધા પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે ધર્મગ્રંથોનો સાર સમજાવે છે. હવે તો આવા સંતો રાજકારણીઓના હાથા બની, ચૂંટણીમાં કેટલાક ઉમેદવારોને ફાયદો પહોંચડાનું કામ પણ કરે છે. આવા સમયે મને યાદ આવે છે નરસિંહ મહેતા.

આજથી ૬૦૦ વર્ષ પહેલા, એક અભણ, ગરીબ, નાગર બ્રાહ્મણે, પ્રભુભક્તિમાં રચેલા પદો અને કાવ્યોમાં, સામાન્ય માણસને સમજાય એવા શબ્દોમાં બધા ધર્મગ્રંથોનો સાર આપી દીધો છે. આજે જે વાત હું લખવા બેઠો છું, એ વાત તો એણે બે પંક્તિઓમાં ૫૦૦ વર્ષ પહેલા જ કહી દીધી છે.

“ગ્રંથ ગડબડ કરી વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે;

મનકર્મ વચનથી આપ માહી લહે, સત્ય છે એ જ મને એમ સૂઝે.”

આ ધર્મગ્રંથોમાં કહેલી વાતો ને એના સાચા સવરૂપે સમજાવવાના બદલે, પોતાના મતલબનો અર્થ કરનારાઓએ ગડબડ કરી છે. જેને જે ગમ્યું, તેને જ આગળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સમાજમાં વિવાદ અને વિખવાદ પેદા કર્યા. આનો સરળ ઉપાય બતાવતાં નરસિંહ કહે છે, ખરાદિલથી પોતે જ વિચારે તો એને પોતાને જ સાચું શું છે એ સમજાઈ જશે, કોઈપણ ગુરૂની મદદ વગર.

રામાયણે ભારતમાં રામ જેવા રાજા, લક્ષ્મણ અને ભરત જેવા ભાઈ, સીતા જેવી પત્ની અને હનુમાન જેવા સેવક કેટલા પેદા કર્યા, એ તો હું નથી જાણતો, પણ રામસેતુનો વિવાદ ઊભો કરી, ભારતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા વચ્ચેનો ટુંકો

જલમાર્ગ રોકી રાખ્યો છે, અને અયોધ્યામાં રામમંદિર બાંધવાની જીદ લઈ, દેશને વિભાજીત કરી દીધો છે. આ ગ્રંથે દેશમાં ગડબડ તો કરી છે.

નરસિંહ મહેતાની બીજી વાત જોઈએ.

“જેહના ભાગ્યમાં, જે સમે જે લખ્યું,

તેહને તે સમે, તે જ મળશે.”

નરસિંહ મહેતાની આ વાત અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવદગીતામાં કહેલી વાત,

“કર્મણેવ અધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચ ન” માં કેટલું સામ્ય છે? મોટાભાગના લોકો શ્રીકૃષ્ણની વાતનો સાચો અર્થ કરતા નથી. આવા લોકો એમ માને છે કે ભગવાને કહ્યું છે કે માત્ર તને કામ કરવાનો અધિકાર છે, કામનું વળતર મેળવવાનો નહિં. હકીકત આવી નથી. એક દાખલો આપીને સમજાવું. એક ખેડૂત હળ ચલાવે છે, વાવણી કરે છે, કારણ કે આ બન્ને એના હાથની વાત છે. હવે સમયસર વરસાદ ન આવે તો? બિલકુલ જ વરસાદ ન આવે તો? અતિવૃષ્ટીથી પાક ધોવાઈ જાય તો? પૂર આવે તો? આમાનું કંઈપણ એના હાથમાં નથી. તો શું એણે વાવણી ન કરવી?

બસ કૃષ્ણ આ જ વાત કહે છે, તું તારું કામ તો કર, અમુક ચીજો તારા હાથમાં નથી, તારો એ ચીજો ઉપર અધિકાર નથી, જે થવાનું હશે એ થશે. તું તારું કામ કર. નરસિંહ પણ આ જ વાત કહે છે, જેના નશીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ એને મળશે. એ તો એક ડગલું આગળ વધીને કહે છે કે જે સમયે મળવાનું હશે ત્યારે જ મળશે. ભગવાને સમજાવેલી વાતમાં પણ એણે એક વધારે વાત ઉમેરી છે.

અહીં નરસિંહે ભાગ્ય ચમકે એની રાહ જોઈને બેસી રહેવાની વાત નથી કરી, એણે માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે તમે તમારું કામ કરો, બદલો થોડો વધારે-ઓછો મળશે, અદાચ વહેલો-મોડો મળશે. કૃષ્ણે તો નરસિંહ કરતાં વધારે કડક ભાષામાં કહ્યું છે, તું તારું કામ કર, બદલો આપવો કે નહિં એ મારા અધિકારની વાત છે. ભગવાન કરતાં ભક્ત વધારે દયાળુ છે.

“આપણો ચિંતવ્યો અર્થ કંઈ નવ સરે

તે તણો ખરખરો ફોક કરવો”

નરસિંહ મહેતાની આ વાત બહુ બારિકાઈથી સમજવા જેવી છે. જ્યારે આપણે જાણતા હોઈએ કે અમુક ઘટના અટળ છે, એને આપણે રોકી શકીએ એમ નથી, એ ઘટના અંગેનો નિર્ણય આપણો નથી, અને એ નિર્ણય આપણે ફેરવી શકીએ એમ નથી, તો પછી એનો અફસોસ કરવાથી શું વળશે?

પ્રત્યેક માણસ એક Expiry Date લઈને આ જગતમાં આવે છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે “નામ છે, એનો નાશ છે.” તો પછી એ ઘટના બન્યા પછી તેને યાદ કરી લાંબા સમય સુધી વિલાપ કરવો એ કેટલી હદે યોગ્ય છે? તમારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી જીવન ચાલતું રહેવાનું છે, તેને કેમ ચલાવવું એની આ વાત છે, બાકીનું જીવન અફસોસ કરવામાં પસાર કરી દેવું, કે કંઈક રચનાત્મક કામ કરવું?

આ જ અર્થવાળી વાત એક ભજનમા પણ નરસિંહ મહેતાએ કહેલી છે:

“સુખ દુખ મનમા ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં,

ટાળ્યા તે કોઈના નવ ટળે, રધુનાથના જડીયા”

બીજા ઘણાં કવિયોએ આ જ વાત અલગ અલગ રીતે કહી છે,

“સંસારની આ ઘટમાળ એવી, દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી” અને

“ગુજારે જે શીરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે.”

પણ નરસિંહ મહેતાએ આપણી રોજની બોલીમાં એ સરસ રીતે કહી છે.

“હું કરું, હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા

શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે”

આપણી આસપાસ એવા ઘણા માણસો મળી આવશે કે જે લોકો બીજાએ મહેનત કરીને મેળવેલી સફળતાનો યશ લઈ લેવાની કોશીશ કરે.

“મેં એને એમ કરવાની સલાહ આપેલી, એટલે એને સફળતા મળી.”

અરે ભાઈ તેં એને સલાહ આપવાને બદલે પોતે કેમ પ્રયત્ન ન કર્યો? અને તેં કેટલાય લોકોને કેટલીયે સલાહ આપી હશે, પણ બીજા કોઈને આવી સફળતા કેમ ન મળી?

શકટ એટલે ગાડું. જેમ ગાડાં નીચે, ગાડાંના છાંયામા ચાલતો કુતરો એમ માને કે આ ગાડાંનો ભાર એના માથે જ છે. હકીકતમાં તો એ ગાડાંના છાંયડાનો લાભ મેળવતો હોય છે. બળદની મહેનતનો મનોમન યશ લઈ લેવાની કોશીશ કરતા કુતરા જેવી વ્યક્તિઓ આપણી આસપાસ પણ મળી આવે. સામાન્ય દાખલા આપું તો હાથ નીચેના સ્ટાફની મહેનત અને અક્કલ હોશીયારીનો યશ લઈ લેતા અમલદારો, નિષ્ણાતોની સલાહથી કારોબાર ચલાવતા પ્રધાનો અને લોકોના ફંડફાળાથી સંસ્થા ચલાવતા ટ્રસ્ટીઓ આ વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે.

આજે નરસિંહની વાત કોણ સાંભળે છે? અને સાંભળ્યા સમજ્યા છતાં કોણ માને છે?

નીપજે નરથી તો કોઈ ના રહે દુઃખી,
શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે;
રાય ને રંક કોઈ દૃષ્ટે આવે નહિ,
ભવન પર ભવન પર છત્ર દાખે.

અહીં નરસિંહ મહેતા એ એક Matter of fact વાત કહી છે. બધી વાતમાં માણસનું જ ધાર્યું થાય તો જગતમાં કોઈ માણસ દુઃખી જ ન હોય. બધા પોતાની આસપાસના શત્રુઓનો સંહાર કરી અને માત્ર મિત્રો જ પોતાની આસપાસ રાખે. એવી જ રીતે શહેરમાં કોઈ ગરીબ જ ન હોય, બધાના ઘર રાજમહેલ જેવા હોય.

અફસોસ, હકીકતમાં આવું હોતું નથી. સંસારમાં મિત્રો હોય તો દુશ્મનો પણ હોય, કોઈ ગરીબ હોય તો કોઈ શ્રીમંત હોય. ટુંકમાં આ દુનિયામાં માણસના મનનું ધાર્યું જ થાય એવું

નથી. સારા કામોમાં પણ વિઘ્ન આવે. સફળતા શબ્દની સાથે નિષ્ફળતા શબ્દ જોડાયલો હોય છે.

કુદરતી શક્તિઓ ઉપર માણસનું કંઈપણ નિયંત્રણ નથી. વાવાજોડું, વરસાદ, ધરતીકંપ અને આવા અન્ય વિનાશકારી તત્વો સામે માણસ તદ્દન લાયાર છે. અકસ્માત, બિમારી વગેરે સામે સવચેતી રાખી શકાય પણ સદંતર ટાળી ન શકાય.

આમ નરસિંહએ સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં ઘણી મહત્વની વાતો કહી છે, અને તે પણ બિલકુલ મફત.

(૪) મીરાંબાઈ (૧૪૯૮-૧૫૪૭)

ગુજરાતી ભક્તિ સાહિત્યમાં નરસિંહ અને મીરાંનું યોગદાન અજોડ છે. બન્ને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મીરાંની ભક્તિ અને કૃષ્ણપ્રેમની કોમળતા એના પ્રત્યેક પદમાં પ્રતીત થાય છે. મીરાંએ વ્રજ ભાષામાં, હિન્દી ભાષામાં અને ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યોની રચના કરી છે, કારણ કે એમણે મેવાડ છોડી થોડો સમય વૃંદાવનમાં અને ત્યાર પછી અંત સુધીનો સમય ગુજરાતમાં દ્વારકામાં વિતાવેલો.

કેટલાક પદોમાં મીરાંએ રામની ભક્તિ કરી છે, અહીં એની રામ અને કૃષ્ણ બન્ને વિષ્ણુના અવતાર છે એની સમજ દર્શાવી છે. શ્યામ શબ્દ એને વૃંદાવનમાં મળ્યો હોવાની શક્યતા છે.

મીરાંના પદો કંઠોપકંઠ સચવાયલા હોવાથી કેટલાક શબ્દોમાં ફેરફાર જરૂર થયો હશે, પણ મહદ અંશે એમાંનો ભાવ જળવાઈ રહ્યો છે. આપણે મીરાંના કેટલાક ખૂબ જ જાણીતા પદો જોઈએ.

(૧)

ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી,
નથી રે પીધાં અણજાણી રે
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી
કોયલ ને કાગ રાણા, એક જ વરણાં રે
કડવી લાગે છે કાગવાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
ઝેરના કટોરા જ્યારે રાણાજી મોકલે રે
તેનાં બનાવ્યાં દૂધ પાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
સંતો છે માતા રાણા, સંતો છે પિતા રે
સંતોની સંગે હું લોભાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
સાધુડાના સંગ મીરાં છોડી દો
તમને બનાવું રાજરાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
સાધુડાનો સંગ રાણા નહિ છૂટે અમથી રે
જનમોજનમની બંધાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર
તમને ભજીને હું વેચાણી રે,
મેવાડના રાણા, ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી
- મીરાંબાઈ

આ ભજનમાં મીરાંબાઈ 'ઝેર' શબ્દનો પણ કેવો સરસ વિનિયોગ કરે છે ! આ ઝેર સંસારનું ઝેર હોઈ શકે, અપમાન, નિંદા કે તિરસ્કારનું પણ હોઈ શકે. એ વાસ્તવિક અર્થમાં પણ ઝેર હોઈ શકે અને જેને મીરાંબાઈ અમૃત ગણીને પીવે છે, અને કહે છે કે મને ખબર છે કે આ ઝેર છે અને છતાં પણ હું પીઉં છું, કારણ કે મારી રક્ષા કરનારમાં મને વિશ્વાસ છે.

(૨)

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા;
મુખડું મેં જોયું તારું, સર્વ જગ થયું ખારું
મન મારું રહ્યું ન્યારું રે
મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગી રે

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું
તેને તુચ્છ કરી ફરીએ રે
મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગી રે
સંસારીનું સુખ કાચું, પરણી રંડાવું પાછું
તેવા ઘેર શીદ જઈએ રે
મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગી રે
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, રંડાપાનો ભો' ટાળ્યો
તેનાં તે ચરણે રહિયે રે
મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગી રે
મીરાંબાઈ બલિહારિ, આશા મને એક તારી
હવે હું તો બડભાગી રે
મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગી રે
- મીરાંબાઈ

આ પદમાં મીરાંબાઈ કહે છે કે મને તો શ્યામ સાથે એટલો પ્રેમ થઈ ગયો છે, કે એકવાર એનું મુખ જોયા પછી સંસારમાં બીજું કંઈપણ ગમતું નથી. હું શ્યામને વરી ચુકી છું, હવે મને વિધવા બનવાનો ડર નથી, કારણ કે શ્યામ તો અમર છે. અંતીમ પંક્તિઓમાં કહે છે કે મને માત્ર તારી જ આશા છે, તારા ઉપર જ ભરોસો છે.

(૩)

જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું

આરે કાયા રે હંસા, ડોલવાને લાગી રે
પડી ગયાં દાંત, માંચલી રેખું તો રહ્યું
મારો હંસલો ને દેવળ જૂનું તો થયું

તારે ને મારે હંસા પ્રીત્યું બંધાણી રે
ઊડી ગયો હંસ પીંજર પડી તો રહ્યું
મારો હંસલો ને દેવળ જૂનું તો થયું

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરનાં ગુણ
પ્રેમનો ખ્યાલો તમને પાઉં ને પીઉં
મારો હંસલો ને દેવળ જૂનું તો થયું
- મીરાંબાઈ

આ પદમાં મીરાંબાઈએ ગીતામાં ચર્યેલા શરીર, જીવ અને આત્માની વાતને વણી લીધી છે. શરીરને પીંજરા સાથે સરખાવી, જીવને અને આત્માને હંસની ઉપમા આપી

છે. શરૂઆતની પંક્તિઓમાં શરીરને દેવળ સાથે સરખાવીને શરીરની પવિત્રતા પ્રત્યે પણ ઈશારો કર્યો છે.

(૪)

રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી, મને રામ રમકડું જડિયું
રૂમઝૂમ કરતું મારે મંદિરે પધાર્યું
નહિ કોઈના હાથે ઘડિયું રે, મને રામ રમકડું જડિયું
મોટા મોટા મુનિવર મથી મથી થાક્યા
કોઈ એક વિરલાને હાથે ચડિયું રે, મને રામ રમકડું જડિયું

સૂના શિખરના ઘાટથી ઉપર
અગમ અગોચર નામ પડિયું રે, મને રામ રમકડું જડિયું

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર
મન માટું શામળિયા સંગ જડિયું રે, મને રામ રમકડું જડિયું
- મીરાંબાઈ

આ પદમાં મીરાં મેવાડના રાણાંને કહે છે કે મને એવું અલૌકિક રમકડું મળ્યું છે કે જેને આ લોકમાંથી કોઈએ બનાવ્યું નથી. આ રમકડું મેળવવા અનેક મુનીયો તપ કર્યા, પણ એ તો માત્ર વિરલાઓને જ મળે એવું રમકડું છે. આ પદમાં મીરાંએ રામ અને કૃષ્ણ, વિષ્ણુના બન્ને અવતારોને યાદ કર્યા છે.

(૫)

પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે,
મુને લાગી કટારી પ્રેમની.

જળ જમુનાનાં ભરવા ગયા'તાં,
હતી ગાગર માથે હેમની રે,
મુને લાગી કટારી પ્રેમની.
કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી,
જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે,
મુને લાગી કટારી પ્રેમની.
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
શામળી સૂરત શુભ એમની રે,
મુને લાગી કટારી પ્રેમની.
- મીરાંબાઈ

મીરાંના અનેક પદોમાં ગોપીભાવ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ પદ એનું એક ઉદાહરણ છે. છે તો કટારી, પણ પ્રેમની છે, એનાથી પીડા ન થાય. મીરાં કહે છે, શ્યામે તો મને કાચા તાંતણેથી બાંધી છે, અને છતાંયે જેમ એ ખેંચે એમ હું ખેંચાતી જાઉં છું, અને તેમની થતી જાઉં છું. આનાથી વધારે ઉત્કટ પ્રેમનું શું વર્ણન હોઈ શકે. નરસિંહ અને મીરાંએ ગુજરાતને કૃષ્ણભક્તિનો ક્યારેય ન ખૂટે એવો ખજાનો આપ્યો છે.

(૫) અખો (૧૫૯૧-૧૬૫૬)

સોળમી સદીમાં જન્મેલો અખો આપણા મધ્યકાલીન ભક્ત કવિઓમાં ખૂબ જ જાણીતો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું યોગદાન કાયમને માટે ઇતિહાસમાં નોંધાઈ ગયું છે. અખાની કવિઓમાં સમાજની બુરાઈઓ સામે તીખો આક્રોશ છે. એ સમયે રૂઢીચુસ્ત લોકોની સમાજ ઉપર જબરી પકડ હતી. જરા વાંકું પડે તો તમને નાત બહાર મૂકી, એમની સાથે રોટી-બેટીનો વ્યવહાર બંધ કરી, એમને સમાજમાં અછૂત બનાવી દેતા. એવા સમયે એણે જે હિમ્મત દેખાડી અને આકરા શબ્દોમાં સમાજને છેતરનારા ઢોંગી લોકોને ખુલ્લા પાડ્યા, એ જોઈને આજે પણ લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે.

અખાની વાતોમાં સીધા હુમલા છે. ગોળગોળ કે ફેરવીને વાત કહેવાનું અખાને ફાવતું નથી. એના ધા જનોઈવેઢ છે, એક ધા ને બે કટકા. શબ્દોને શણગારીને મુકનારાઓમાંનો એ નથી. આપણા આજે પણ ચલણમાં દેખાતા ધાર્મિક રીત-રિવાજો વિષે એ કહે છે,

“એક મુરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત?”

પૂજાના આ પ્રકારને મૂરખ કહેવાની હિમ્મત તો અખો જ કરી શકે. અને ઈશ્વર તો એક જ હોય, આપણા તો કેટલાબધા દેવી-દેવતા છે?

બીજા એક છપ્પામાં એ કહે છે,

“વૈષ્ણવ ભેખ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પતાવળાં ભરે,
રાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ઝાઝું ખાય,
કીર્તન ગાઈને તોડે તોડ, અખો કહે જુવાનીનું જોર.”

વૈષ્ણવો જેવા શક્તિશાળી સમાજની આવી ટીકા કોઈ કરી શકે ખરા? પણ વાત તો સાચી છે, આજે પણ!

ભક્તિના પ્રકાર ઉપર પ્રહાર કરતાં અખો કહે છે,

“તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાક્યાં ચર્ણ, તોય ન પહોંચા હરિને શર્ણ;
કથા સુણી સુણિ કુટ્યા કાન, અખા તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.”

અખાએ માત્ર ધાર્મિક રીતરિવાજો વિષે જ નથી લખ્યું, સમાજના બીજા અનેક કુરીવાજો વિષે કડક શબ્દોમાં આસરે ૭૦૦ છપ્પા લખ્યા છે. અખાએ જે વાતોને આજથી પાંચ સદીઓ પહેલા વખોડી છે, એ વાતો એક અથવા બીજા સ્વરૂપે આજે પણ સમાજમાં પ્રચલિત છે. મુઠ્ઠીભર અંધશ્રદ્ધા નિર્મૂલનવાળા આમાં કંઈ મોટો ફેરફાર કરાવી શક્યા નથી.

“ખટદર્શનના જુજવા મતા, માંહોમાંહી ખાધા ખતા;

એકનું થાપ્યું બીજો હણે,અન્યથી આપને અધકો ગણે;

અખા એજ અંધારો કુવો,ઝગડો ભાંગી કોઈ ન મુવો.”

આ છપ્પામાં આપણાં ધર્મગ્રંથોના જુદા જુદા અર્થ કરતા કહેવાતા ધર્મગુરુઓ માટે અખો કહે છે કે આવા પોતાની મરજીમુજબ અર્થ કરનારા ગુરુઓએ અંદર અંદર જ એકબીજાની ટીકા કરી છે, એક ગુરુએ કાઢેલા અર્થને બીજો ગુરુ નકારે અને પોતાને આગલા કરતાં વધારે જ્ઞાની દર્શાવવાની કોશીષ કરે, એની અખો ઝાટકણી કાઢીને કહે છે, કે બધા અંધારાકુવામાં હવાતિયાં મારો છો, પણ એક નિર્ણય ઉપર આવતા નથી.

“આંધળો સસરો ને સણગટવહુ, એમ કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ;

કહ્યું કાંઈને સમજ્યાં કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ઘશ્યું;

ઉંડો કુવોને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.”

અહીં અખાએ સતસંગમાં એકઠા થતા શ્રોતાઓ ઉપર કોરડો વિંઝતા કહ્યું છે કે મારગ ક્યાંથી મળે? આંધળા સસરાને દોરી જનારી વહુએ તો ધૂંધટો તાણેલો છે. શણઘટ એટલે લાજ કાઢેલી. આવા લોકો સતસંગમાં ઉંઘુંચતું સમજે છે, અને એનો અમલ કરે છે. જેવી રીતે આંખમા કાજળ આંજવાનું કહ્યું હોય તો એને ગાલ ઉપર લગાડવાનું સમજે છે. છેલ્લી પંક્તિમાં અખાએ કમાલ કરી છે. એક તો કથા કહેનાર પોતે માંડ માંડ સમજે છે, જેમ ઊંડા (અછતવાળા) કુવામાંથી પાણી માંડ માંડ મળે, અને તેમાં સાંભળવાવાળાની હાલત ખોબામાંથી પાણી મોઢામાં જવાને બદલે આંગળીઓ વચ્ચેથી નીકળી જાય, એના જેવી હોય, તો એ શું શીખી શકે?

આજે પણ રોટલા ખાવાને બદલે એને બનાવવામાં કેટલા ટપાકા થયા એની ચર્ચા કરતા ભાષાવિદોને આજથી ચારસો વર્ષ પહેલા અખાએ તમાચો માર્યો છે, છતાંયે ફૂતરાની પૂંછડી ક્યાં સીધી થઈ છે?

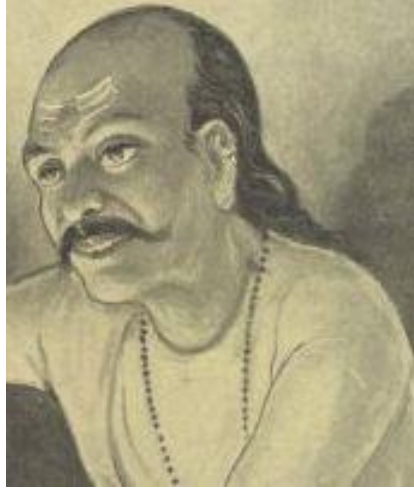
“ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું;
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર”
એક વધારે છપ્પો જોઈ લઈયે.

“આવી નગરમાં લાગી લાય, પંખીને શો ધોખો થાય;
ઉંદર બિયારા કરતા સોર, જેને નહિ ઉડ્યાનું જોર;
અખા જ્ઞાની ભયથી કેમ ડરે, જેની અનુભવ પાંખ આકાશે ફરે.”

જ્યારે નગરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે પક્ષીઓ તો ઉડીને દૂર જતા રહે, પણ બિયારા ઉંદર આગમાં બળી જાય, કારણ કે તે ઉડી શકતા નથી. અખો કહે છે કે અજ્ઞાન લોકો ઉંદર જેવા છે, એમને અંતે નુકશાન થાય છે. જ્ઞાની પક્ષી જેવા છે એમને ડરવાની જરૂર નથી.

એ સમયે વપરાતી ભાષાને અખાએ વધારે આધુનિક અને સરળ બનાવી જે સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે, તે આજેપણ લોકભોગ્ય છે.

(૬) પ્રેમાનંદ (૧૬૪૦ થી ૧૭૦૦)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદને મહાકવિની ઉપાધી મળી છે. આપણે બધાએ અનેકવાર વાંચેલી અને સાંભળેલી પ્રેમાનંદની આ કવિતા આજે પણ બે મિત્રો વચ્ચેની ગોઠડીનું વર્ણન કરવા યાદ કરવામાં આવે છે. કવિતામાં એક પ્રસંગનું સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું વર્ણન છે, એટલે એના વિષે વધારે નથી લખતો. પ્રેમાનંદના બીજા પ્રખ્યાત આખ્યાનો ખૂબ લાંબા હોવાથી, મેં તેમનો સમાવેશ અહીં નથી કર્યો.

પછી શામળિયોજી બોલિયા તને સાંભરે રે
હાજી બાળપણાંની પ્રીત મને કેમ વિસરે રે
આપણે બે મહિના સાથે રહ્યાં તને સાંભરે રે
સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર મને કેમ વિસરે રે
અન્ન ભિક્ષા માંગી લાવતા તને સાંભરે રે
હાજી જમતાં ત્રણે ય સાથ મને કેમ વિસરે રે
આપણે સુતા એક સાથે તને સાંભરે રે
સુખ દુઃખની કરતા વાત મને કેમ વિસરે રે
પાછલી રાતના જાગતા તને સાંભરે રે

હાજી કરતા વેદનો પાઠ મને કેમ વિસરે રે
ગુરુ આપણા ગામે ગયા તને સાંભરે રે
હાજી જાયવા કોઈ શેઠ મને કેમ વિસરે રે
કામ દીધું ગોરાણીએ તને સાંભરે રે
કહ્યું લઈ આવો કાષ્ટ મને કેમ વિસરે રે
શરીર આપણાં ઉકળી ગયાં તને સાંભરે રે
હાજી લાગ્યો સૂરજ તાપ મને કેમ વિસરે રે
ખંભે કુહાડા ધરિયા તને સાંભરે રે
ઘણું દૂર ગયા રણછોડ મને કેમ વિસરે રે

આપણે વાદ વદ્યા ત્રણે બાંધવા તને સાંભરે રે
હાજી ફાડ્યું મોટું ઝાડ મને કેમ વિસરે રે
ત્રણ ભારા બાંધ્યા દોરડે તને સાંભરે રે
હાજી આવ્યા બારે મેહ મને કેમ વિસરે રે
શીતળ વાયુ વાયો ઘણો તને સાંભરે રે
હાજી ટાઢે થરથરે દેહ મને કેમ વિસરે રે
નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું તને સાંભરે રે
ધન વરસ્યો મૂશળધાર મને કેમ વિસરે રે
એકે દિશા સૂઝે નહિ તને સાંભરે રે
થાતા વીજ તણાં ચમકાર મને કેમ વિસરે રે
ગુરુજી નીસર્યા ખોળવા તને સાંભરે રે
દેતાં ગોરાણીને ઠપકો અપાર મને કેમ વિસરે રે
આપણને છાતીએ ચાંપિયાં તને સાંભરે રે
હાજી તેડીને લાવ્યા ઘેર મને કેમ વિસરે રે

(૭) ધીરો (જન્મ ઈ.સ.૧૭૫૩)

અઢારમી સદીમાં અખાની જેમ ધીરાભગતે પણ કુરીવાજો સામે આક્રોશ ઠાલવ્યો. એમણે પણ તે સમયની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને ક્રીયાકાંડની ઠેકડી ઉડાડતા પદો રચ્યા. એમના પદો કાફી રાગમાં ગવાતા એટલે એ ધીરાભગતની કાફીઓ નામે પ્રસિધ્ધ છે. ધીરાએ એની સૌમ્ય શબ્દોવાળી ભજનની પંક્તિઓમાં બહુ સમજવા જેવી વાતો કહી છે. આપણે થોડા ઉદાહરણો જોઈએ.

“જીવ નહિં એને હરિ કરી માને, પૂજે કાષ્ઠ પાષાણ,

ચૈતન્ય પુરુષને પાછળ મૂકે, એવી અંધી જગત અજાણ..”

અહીં એણે માત્ર સાચી હકીકતનું જ બયાન કર્યું છે, જે આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે. લાકડાની અને પથ્થરની મૂર્તિઓની પૂજા કરવામાં આવે છે, એને દૂધે નવડાવવામાં આવે છે, અન્નફૂટના ઢગલાઓ એની સામે મૂકવામાં આવે છે, અને બીજી બાજુ ભૂખથી ટળવળતા, દવાદારૂને અભાવે મરણશરણ થતા જીવતા માણસોની કોઈ પરવા કરતું નથી. એ જ ભજનમાં ધીરો આગળ કહે છે,

“અંતર મેલ ભર્યો અતિ પૂરણ, નિત્ય નિર્મલ જલમાં નહાય,

મહા મણિધર પેઠો દરમાં તો રાફડો ટીપે શું થાય?”

નહાવાથી શરીર તો સાફ થશે, પણ મનમાં ભરેલો મેલ નહિં સાફ થાય, સાપ દરમાં ધૂસી જાય પછી સાફડા ઉપર લાકડી પછાડવાથી શો ફાયદો? મનમાં ફૂળકપટ રાખી બહારથી દેવદર્શન અને ધરમદાન કરવાથી કોઈ ફાયદો નહિં થાય.

ક્યારેક તો ધીરો પોતે નિરાશ થઈને કહે છે,

“કોને કહું કોણ સાંભળશે? અગમ ખેલ અપાર,

અગમ કેરી ગમ નહીં રે, વાણી ન પહોંચે વિસ્તાર,

એક દેશ એવો રે, બુધ્ધી થાકી રહે તહીં,

તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિં.”

મારો કહેવાનો અર્થ જ કોઈ સમજતું નથી, આખો ડુંગર ઘાસ નીચે છુપાઈ ગયો છે, લોકોને ઘાસ દેખાય છે, ડુંગર જ દેખાતો નથી.

ધીરાએ કેટલીક ભવિષ્યવાણી પણ પોતાના કલિયુગની એંધાણી નામના પદોમાં કરી છે. એણે કહ્યું છે કે આવતા સમયમાં,

“વરસો વરસ દુકાળ પડે, અને વળી સાધુ કરશે સૂરાપાન,

આ બ્રાહ્મણ માટી ભરખશે, અને વળી જોગી બોગી થાશે;

બાવા થાશે વ્યભિચારી, આ છે કલિયુગની એંધાણી.”

આગળ એ કહે છે,

“ રાજતો રાણીઓના થાશે, અને વળી પુરુષો થાશે ગુલામ,

ગરીબની અરજી કોઈ સાંભળશે નહિં, અને સાહેબને કરશે સલામ,

એની બેની રોતી જાશે અને સગપણમાં સાળી રહેશે,
ધરમ કોઈનો રહેશે નહિં અને એક ખ્યાલે વરણ અઢાર,
આ છે કલિયુગની એંધાણી.”

આમાની બધી ભવિષ્યવાણી વત્તેઓછે અંશે સાચી તો પડી જ છે.

આપણે આજે અખાને, ધીરાને અને ભોજાને સાહિત્યકારો તરીકે મૂલવીએ છીએ, પણ
હકીકતમાં આ ત્રણે સમાજ સુધારક હતા. રૂઢીચુસ્ત લોકોએ એમનું બહુ સાંભળ્યું નહિં અને
એમને હળધૂત કર્યા એટલે ઇતિહાસકારોએ એની બહુ નોંધ લીધી નથી.

મને આ ત્રણ જણનું સાહિત્ય એટલા માટે ગમે છે કે એમની અને મારી Delivery Style એક
જ છે.

(૮) દાસી જીવણ (જન્મ ૧૭૫૫)

અઢારમી સદીમાં થઈ ગયેલા કૃષ્ણભક્ત જીવણદાસ પુરુષ હોવા છતાં પોતાને રાધાનો અવતાર ગણાવતા હોવાથી દાસી જીવણ તરીકે જાણીતા બન્યા હતા. એમના પદો આજે પણ લોકપ્રિય છે. દાસી જીવણ સૌરાષ્ટ્રની મીરાંબાઈ કહેવાય છે. એમની થોડીક પ્રખ્યાત પંક્તિઓનો રસપાન કરીયે.

એમની બંગલાનો બાંધનાર કવિતા ખૂબ લોકપ્રિય છે.

આ બંગલાનો બાંધનાર કેવો મારા ભાઈ બંગલો કોણે રે બનાવ્યો?

લોઢું નથી કાંઈ લાકડું નથી એમાં નથી ખીલા નથી ખીલીઓ મારા ભાઈ,

ઈંટો નથી કાંઈ ચૂનો રે નથી એમાં નથી સિમેન્ટ નથી રેતી મારા ભાઈ,

આ રે બંગલામાં દસ દસ દરવાજા નવસો નવાણું એમાં બારી મારા ભાઈ

કડિયા-કારીગરી નથી એમાં, પાણીની બનાવી હવેલી મારા ભાઈ

બંગલો બનાવી માંહી જીવાભાઈ પધરાવ્યા નથી દેવું પડતું ભાડું મારા ભાઈ

નટવર શેઠની નોટિસો રે આવી અમારે ચોપડે નથી નામું મારા ભાઈ
ઊઠો જીવાભાઈ જમડા રે આવ્યા આ રે બંગલો કરો ખાલી મારા ભાઈ
પાછું વાળી શું જુઓ છો જીવાભાઈ ખૂટી ગયાં અન્ન-જળ-પાણી મારા ભાઈ
દાસી જીવણ જાઓ ગુરુજીને ચરણે તારશે પ્રેમનગરવાળો મારા ભાઈ
આ બંગલાનો બાંધનાર કેવો મારા ભાઈ, બંગલો કોણે રે બનાવ્યો?

આ ભજનમાં શરીરને એક મકાન સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે, પણ ખુલાશો કર્યો છે
કે આ ઈંટ, પથ્થર અને ચૂનાથી ચણાયલું મકાન નથી, આ તો પાણીની બનેલી
હવેલી છે. આપણે આજે જાણીએ છીએ કે આપણા શરીરના વજનનું ૮૦ % વજન
પાણી (પ્રવાહી) નું છે. આ મકાનના દસ દરવાજાની વાત તો અનેક જગ્યાએ કહેવાઈ
ચૂકી છે, પણ અહીં જીવણે નવસો નવાણું બારીઓની વાત કરી છે, એ બારીઓ વિશે
તો હું પણ કંઈ નથી જાણતો. આ મકાનનો માલિક ઈશ્વર છે. આ મકાનનો ભાડુત
એટલે આપણો જીવ. મકાન માલિકની નોટીસ આવે એટલે મકાન ખાલી કરે જ
છૂટકો.

આમ રૂપકો દ્વારા સંતો આપણને સમજાવતા રહ્યા છે કે Every product has an
expiry date, એટલે સમય રહેતાં એનો સદઉપયોગ કરો. એમનું બીજું એક લોકપ્રિય
ભજન છે:

કર મન ભજનનો વેપાર, ધણી તારા નામનો આધાર,
બેડલી ઉતારો ભવ પાર જી.

સરોવર જ્યારે ભર્યા હતાં, ત્યાં પહેલી ન બાંધી પાળ જી,
આગળ નીર સૂકાઈ ગયાં, ત્યારે હાથ ધસે શું થાયકર મન..

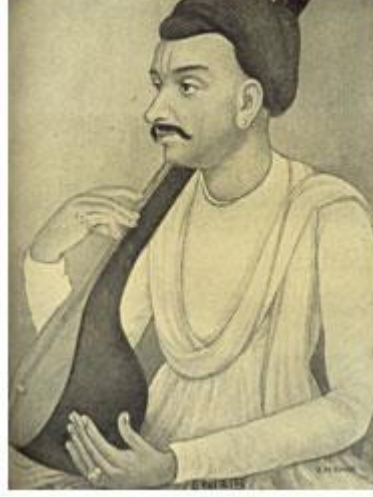
શેરી લગણ સુંદરી, ઝાંપા લગણ માબાપ જી-,
તીર્થ સુધી બે બાંધવા, કોઈ નાવે તારી સાથ'કર મન.

હાડ જલે જેમ ગાંસડી ને, કેશ જલે જેમ ઘાસજી,
કે મન સરખી કાયા જલશે, લાગે નહીં પળ વારકર મન.

આ રે કાયામાં કોણ સૂએ, કોણ જાગે ચોકીદાર ?
સૂરત જાગે, નુરત ઊંઘે, ચેતન ચોકીદારકર મન.

હું ને મારું મૂકી દોને, ખોટો આ સંસારજી,
દાસી જીવણ એણીપેરે બોલ્યા, પૂરો મનના કાજકર મન.

(૯) દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૩)

દયારામ પ્રભુરામ ભટ્ટની અનેક ગરબીઓ, રાસ, આખ્યાન વગેરે ગુજરાતી ભક્તિ સાહિત્યની ધરોહર છે. ભક્તિરસ અને શૃંગારરસ તેમની રચનાઓની મુખ્ય વિશેષતાઓ છે. કૃષ્ણપ્રેમની અનન્ય રચનાઓ માટે મધ્યકાલીન કવિઓમાં તેઓ અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે. ભાષાની સંસ્કારિતા, સંગીતમાં ઢાળી શકાય એવી રચનાઓ, ઊર્મીઓની સચોટતા, પ્રણયનો તલસાટ વગેરે બાબતોમાં એ આગળ પડતા રચનાકાર હતા. એમની ગરબીઓના કાર્યક્રમો રાતભર ચાલતા.

સૌ પ્રથમ આપણે એમની વધારે જાણીતી રચના જોઈએ.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું
મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું

જેમાં કાળાશ તે તો સૌ એકસરખું
સર્વમાં કપટ હશે આવું

કસ્તૂરી કેરી બિંદી તો કરું નહીં
કાજળ ના આંખમાં અંજાવું
મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું

કોકિલાનો શબ્દ હું સૂણું નહીં કાને
કાગવાણી શકુનમાં ન લાવું
નીલાંબર કાળી કંચૂકી ન પહેરું
જમનાનાં નીરમાં ન ન્હાવું
મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું

મરકતમણિ ને મેઘ દૃષ્ટે ના જોવા
જાંબુ વંત્યાક ના ખાવું
દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો
મન કહે જે પલક ના નિભાવું
મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું

અહીં કૃષ્ણ સાથે રીસાઈ જઈને કહે છે કે હે કાળા કૃષ્ણ તું કપટી છો, બધી કાળી
વસ્તુઓમાં તારા જેવું જ કપટ હશે, એટલે હું આજથી બધી કાળી વસ્તુઓનો ત્યાગ
કરું છું. અને પછી એકપછી એક કાળી વસ્તુઓનું લીસ્ટ બનાવીને કહે છે કે આ બધી
વસ્તુઓથી હું દૂર રહીશ. રચનામાં રહેલો માધુર્ય તરત કળી શકાય એમ છે.

બીજા એક પદમાં તેઓ પ્રેમની પરીભાષા સમજાવે છે.

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.
 સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે સિંહણસુતને જરે,
 કનકપાત્ર પાખે સહુ ધાતુ ફોડીને નીસરે. – જે કોઈં
 સક્કરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણ જ હરે,
 ક્ષારસિંધુનું માછલડું જેમ મીઠા જળમાં મરે. – જે કોઈં
 સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે;
 વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઊચરે. – જે કોઈં
 ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ના સરે,
 મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તાફળ દેખી ચંચુ ના ભરે. – જે કોઈં
 એમ કોટિ સાધને, પ્રેમ વિના પુરુષોત્તમ પૂંઠ ના ફરે,
 દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર, પ્રેમભક્તિએ વરે. – જે કોઈં
 એક પછી એક એમ અનેક ઉદાહરણ આપી ઉત્કટ પ્રેમ અને ભક્તિ કોને કહેવાય એ
 સમજાવે છે. આવી રચનાઓ આવા મહાકવિઓ જ કરી શકે.
 અને છેલ્લે નરસિંહ મહેતાના “આપણો ચિંતવ્યો અર્થ કોઈં નવ સરે, તે તણો ખરખરો
 ફોક કરવો” નો જ ભાવવાળી રચના

ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે ?
 કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં માયાનું બળ ઠરે;
 સ્મરણ કર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ ભય હરે
 કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

નવ માસ પ્રાણી શ્રીકૃષ્ણનું, ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;
 માયાનું આવરણ કર્યું ત્યારે, લખ ચોરાશી ફરે

કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે, તેથી કારજ શું સરે ?
ધણીનો ધાર્યો મનસૂબો, હર બ્રહ્માથી નવ ફરે
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
જેવો જંત્ર બજાવે જંત્રી તેવો સ્વર નીસરે
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

થનાર વસ્તુ થયા કરે, જ્યમ શ્રીફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એણી પેરે જાશે, જ્યમ ગજ કોળું ગળે
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

જેનું જેટલું જે જ્યમ કાળે, તે તેને કર ઠરે;
એમાં ફેર પડે નહીં કોઈથી, શીદ કુંટાઈ તું મરે
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

તાડું ધાર્યું થાતું હોય તો, સુખ સંચે દુઃખ હરે;
આપ તણું અજ્ઞાનપણુ એ, મૂળ વિચારે ખરે
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

થાવાનું અણચિંતવ્યું થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે;
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે ?
કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે !

(૧૦) ભોજો (૧૭૮૫-૧૮૫૦)

આપણે અમાના છપ્પા જોયા, ધીરાની કાફીઓ જોઈ અને હવે ભોજાભગતના ચાબખા જોઈએ. ભોજાની ભાષા ધીરા જેવી નરમ નથી, એની ભાષા અખા જેવી આકરી છે અને એટલેજ એ ચાબખા કહેવાય છે. ઢોંગી અને ધૂતારાઓ, ધર્મને નામે ભોળી પ્રજાને કેવી રીતે ભરમાવે છે એનું ભોજાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે. અઢારમી સદીમાં આવી વાતો કહેવા હિમ્મતની જરૂર પડી હશે. મેં અગાઉ કહ્યું તેમ આ સંત કવિઓ સમાજમાં મોટો બદલાવ ન લાવી શક્યા એના બે કારણો હતા. એક તો રૂઢીવાદીઓનું વચ્ચેનું હતું અને બીજું એમની વાતો ફેલાવવા Communications ના સાધનો ન હતા. અહીં હું એમના માત્ર બે ચાબખા જ આપું છું જેના ઉપરથી ભોજાભગતની ભાષાનો ખ્યાલ આવી જશે.

ચાબખો-૧

જોઈ લો જગતમાં બાવારે, ધર્યા ભેખ ધુતિને ખાવા – .ટેક.
જ્યાં પ્રેમદા ઘણી પાણી ભરે, જ્યાં જાય નિત નિત નાવા;
રાંડી છાંડી નારનો નર ઘર ન હોય ત્યારે, બાવોજી બેસે ગાવા રે. જોઈ લો.
લોકનાં છોકરાંને તેડી રમાડે, વળી પરાણે પ્રીત થાવા;
ગૃહસ્થની સ્ત્રી રીસાવી જાય ત્યારે, બાવોજી જાય મનાવારે. જોઈ લો.
રૂપ કરે ને બાવો ધ્યાન ધરે, ભોળા લોકને ભરમાવા;
ભોજો ભગત કહે ભાવેસું સેવે એને, જમપુરીએ જાવારે. જોઈ લો.

ચાબખો-૨

ભરમાવી દુનિયાં ભોળીરે, બાવો ચાલ્યો ભભુતી ચોળી – .ટેક.
દોરા ધાગા ને વળી ચીકી કરીને, આપે ગણકારુ ગોળી;
જીવને હણતાં દયા ન આણે, જેમ ભીલ કાફર કોળીરે... ભરમાવી.
નિત નિત દર્શન નીમ ધરાવે, ઘેર આવે ત્રિયા ટોળી;
માઈ માઈ કરીને બાવો બોલાવે, હૈયે કામનાની હોળીરે... ભરમાવી.
સઘળા શિષ્યને ભેળાં કરી ખાય, ખીર ખાંડ ને પોળી;
ભોજો ભગત કહે ભવસાગરમાં, બાવે માર્યા બોળીરે... ભરમાવી.
બન્ને ચાબખામાં બધું સહેલાઈથી સમજાય એવું છે, એટલે હું એની સમજુતી નથી આપતો.
ભોજાએ ચાબખા ઉપરાંત બહુ સારા ભજન લખ્યા છે, જે આજે પણ ગામડાઓમાં અને
ક્યારેક શહેરોના સંગીતના કાર્યક્રમોમાં ગવાય છે.
ભોજાનું આ ભજન સદીઓથી ગવાતું આવ્યું છે અને આજે પણ લોકપ્રિય છે.
પ્રાણિયા, ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપનું છે સંસાર.....

ધન દોલતને માલ ખજાના, પુત્ર ને પરિવાર,
એમાંથી જાશે તું એકલો, પછે ખાશ જમના માર..... પ્રાણિયા...

ઊંચી મેડીને અજબ ઝડુખા, ગોખ તણો નહીં પાર,
કોટિધ્વજને લક્ષપતિ તેના બાંધ્યા રહ્યા ઘરબાર..... પ્રાણિયા.....

ઉપર ફરેરા ફરહેરે ને, હેઠે શ્રીફળ ચાર,
ઠીક કરીને ઠાઠડીમાં ઘાલ્યો, પછે વાંસે પડે પોકાર..... પ્રાણિયા...

સેજ તળાયું વિના સૂતો નહિ, જીવ હુન્નર કરતો હજાર,
ખોરી ખોરીને ખૂબ જળાયો જેમ લોઢું ગાળે લુહાર..... પ્રાણિયા...

સ્મશાને જઈને ચેહ ખડકી, ને માથે છે કાઢનો ભાર,
અગ્નિ મેલીને ઊભા રહ્યા, અને નિશ્ચય ઝરે અંગાર..... પ્રાણિયા...

સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યાં, નર અને વળી નાર,
ભોજો ભગત કહે દશ દી રોઈને, પછે મેલ્યો વિચાર.....પ્રાણિયા...

આ ભજનમાં કઠોર શબ્દોમાં એમણે જીવનની સચ્ચાઈ વર્ણવી છે. ભજન એટલે કહેવાય કે
એણે કિરતારને ભજી લેવાની સલાહ આપી છે, અન્યથા આ એક પ્રકીયાનું વર્ણન જ છે.

અંતમાં ભોજાભગતની નરસિંહ મહેતા સ્ટાઈલની એક રચના રજૂ કરું છું.

હરિજન હોય તેણે હેત ઘણું રાખવું, નિજ નામ ગ્રાહી નિર્માત રહેવું;

ત્રિવિધના તાપ તે જાપ જરણા કરી, પરહરિ પાપ રામનામ લેવું.

સૌને સરસ કહેવું, પોતાને નરસ થવું, આપ આધિન થઈ દાન દેવું.

મન કરમ વચને કરી નિજ ધર્મ આદરી, દાતા ભોક્તા હરિ એમ રહેવું.

અડગ નવ ડોલવું, અધિક નવ બોલવું, ખોલવી ગૂજ તે પાત્ર ખોળી;

દીન વચન દાખવું, ગંભીર મતું રાખવું, વિવેકીને વાત નવ કરવી પહોળી.

અનંત નામ ઉચ્ચારવું, તરવું ને તારવું, રાખવી ભક્તિ તે રાંક દાવે,
ભક્ત ભોજો કહે ગુરુપરતાપથી ત્રિવિધના તાપ ત્યાં નિકટ ના'વે.

છેલ્લી બે રચનાઓની ભાષા ચાબખા કરતાં અલગ છે. એ અખા કરતાં નરસિંહ અને ધીરા
જેવી છે.

આજે ચાર-પાંચ સદીઓ પછી પણ સમાજમાં આ ત્રણે સંતોએ વર્ણવેલી બદ્દીઓ
પ્રવર્તમાન છે. અંધ શ્રદ્ધા નિર્મૂલવાળાઓની હત્યા થઈ જાય છે. દેશની સરકારમાં
ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેલા લોકો જ દેશને આમાંથી મુક્તિ અપાવવાને બદલે અખા અને
ધીરાના સમયમાં ધકેલી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આજે સાહિત્યકારોમાં કોઈ અખો કે
કોઈ ભોજો દેખાતો નથી. બધા પોતાનું ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ, કલ્પના શક્તિ, વ્યાકરણ
અને જોડણીની વાતોમાં રચ્યા પચ્યા છે.

(૧૧) દુલા ભાયા કાગ (૧૯૦૨-૧૯૭૭)

દુલા ભાયા કાગ ચારણ હતા. એમના ગામનું નામ કાગ હતું, એ એમણે પોતાની ઓળખ તરીકે અપનાવી લીધું હતું. ભજન, છંદ અને દુહાઓ માટે એ જાણીતા હતા. અખાની જેમ એમની કાગવાણીમાં જીવનમાં ઉપયોગી શિક્ષણ વણી લેવામાં આવ્યું છે. ભારત સરકારે એમને પદ્મશ્રી પુરસ્કાર અર્પણ કરેલો.

દુલા ભાયા કાગના થોડા દોહા રજૂ કરું છું. લોકબોલીમાં અને તળપદી ગુજરાતીમાં લખાયેલા આ દોહામાં જ્ઞાનનો ખજાનો છે.

કડવો લીંબડો હોય, મૂળેથી માથા લગી;
છાયા શીતળ હોય, કડવી ન લાગે, કાગડા !

હે કાગ ! લીંબડાનાં સર્વ અંગ કડવાં હોય છે. મૂળિયાથી એનાં ફળ (લીંબોળી) સુદ્ધાં કડવાં હોય છે. પણ એની છાંયડી ઠંડી અને મીઠી હોય છે. એ કડવી લાગતી નથી. ખરાબમાં પણ એકાદ ગુણ સારો હોય છે.

હેવા કુળના હોય, લાંઘણિયો લટકે નંઈ;
કુંજર જમવા કોય, કરે ન ઘાંઘપ, કાગડા !

હે કાગ ! જેના કુળ-કુટુંબના જે હેવા (ટેવા) હોય તે પ્રમાણે જ તે વરતે છે. હાથી ઘણા દિવસોનો ભૂખ્યો હોય, છતાં જમતી વખતે ઉતાવળ કરતો નથી. તેનો માવત તેને રીઝવે – બિરદાવે છે, પછી જ તે ધીરેથી ખાય છે – ઘાંઘો (ઉતાવળો) થતો નથી.

ચામ નકે સિવાય, આખી ધરતી ઉપરે;
પગમાં લઈ પહેરાય, કાંટાવારણ, કાગડા !

હે કાગ ! કાંટા ન વાગે એટલા માટે આખી પૃથ્વી ચામડે મઢાતી નથી; પણ ચામડાના જોડા સિવડાવી પગમાં પહેરવાથી પગનું રક્ષણ થાય છે અને કાંટા વાગતા નથી.

ઘટમાં ભરિયેલ ઘાત, મોઢેથી મીઠપ ઝરે;
(પણ) વેધુ મનની વાત, કઈ દે આંખું, કાગડા !

હે કાગ ! અંતઃકરણમાં ઘાત (કપટ) હોય અને માણસ મોઢેથી મીઠી મીઠી વાતો કરતો હોય, પણ કુશળ અને ચતુર માણસના હૃદયની વાતને પણ તેની આંખો કહી દે છે, અર્થાત આંખમાં અંદરના મનનું પ્રતિબિંબ ઝબક્યા વિના નથી રહેતું

હૈયામાં હરખાય, મેડક મચ્છરને ગળે;
(એને) જાંજડ ગળતો જાય, (પણ) કબ્યું ન પડે, કાગડા !

એક દેડકો ઠેકી ઠેકીને મચ્છર ગળતો હતો, ત્યાં પાછળથી મોટો જાંજડ (નાગ) આવ્યો અને તેણે દેડકાને પાછલા ભાગમાંથી પકડ્યો; છતાં દેડકો તો મચ્છર સામે ઠેકડા મારતો હતો. સરપ દેડકાના અરધા શરીરને ગળી ગયો, ત્યાં સુધી ખબર પડી નહિ કે મને પણ કાળે પકડ્યો છે.

સે દોરે સિવાય, માઢુ-કુળ એક જ મળ્યાં;
વાળે નો વીંધાય, (તો) કાપડ ફાટે, કાગડા !

હે કાગ ! કપડું કાયમ દોરાથી જ સિવાય-સંઘાય છે, કારણ કે બંનેનું એક જ કુળ છે, જેથી દોરાને અને કાપડને મેળ મળી જાય છે. ઝીણામાં ઝીણો અને પાતળો હોય તો પણ વાળાથી – તારથી કપડું સિવાતું નથી, ઊલટું ફાટી જાય છે.

જમવા કારણ જોય, મનગમતાં ભોજન મળે;
જેને હૈડે વ્યાધિ હોય, કડવું લાગે, કાગડા !

હે કાગ ! ખાવા માટે પોતાને રૂચે એવો ખોરાક થાળીમાં પીરસ્યો હોય, પણ જેને તાવ આવતો હોય અથવા શરીરનો કે મનનો કોઈ વ્યાધિ કે દુઃખ હોય, એને એ મનગમતાં ભોજન પણ કડવાં ઝેર લાગે છે.

જળથી ભરિયાં જોય, તે વાસણ તાંબા તણાં;
ટાકર મારો તોય, કદી ન બોલે, કાગડા !

હે કાગ ! પાણીથી ભરેલ તાંબાનો અથવા કોઈ ધાતુનો હાંડો, ગાગર કે કોઈ વાસણ હોય, એને ટકોરો મારે છતાં એ અવાજ આપતું નથી, કારણ કે જે સંપૂર્ણ ભરેલ હોય, એ ફાવે તેમ બોલ્યા કરતું નથી, અથવા એને ક્રોધ ચડતો નથી.

જુવો વૃખ જેતાં, તપસી ને ખાટકીઓ તણે;
દિલ છાંયો દેતાં, કરે ન ટાળો, કાગડા !

હે કાગ ! ઝાડવાંઓનો કેવો સમદષ્ટિવાળો સ્વભાવ છે ! એમની નીચે પ્રાણીઓને હણનાર ખાટકી કે પારધી આવે, તો એને પણ શીતળ છાયા આપે છે અને વેદપાઠી બ્રાહ્મણ તપસ્વી આવે, તો એને પણ પોતાની છાંયડી આપે છે – કોઈ સાથે ભેદભાવ રાખતાં નથી.

ચિત્ત ન રિયા સંતોષ, રોષ સદા ભરિયા રિયા;
દેખે સૌના દોષ, કુમત આવી, કાગડા !

હે કાગ ! જેના ચિત્તમાં કદી સંતોષ કે શાંતિ હોતી નથી અને કાયમ રોષના અગ્નિથી જે બળ્યા કરે છે, તે આખા જગતના અવગુણો જ જોયા કરે છે, કારણ કે તેને કુમતિ આવી હોય છે.

શીળો સારો હોય તો, બાવળનેય બેસાય;
(પણ) શૂળું નો સંઘરાય, કોઠી ભરીને કાગડા !

પોતાને ઉપયોગી થાય એવું કોઈ ઝાડ પાસે ન હોય અને ફક્ત બાવળ જ હોય, વળી તેનો છાંયો ઘાટો હોય તો તે બાવળને છાંયે સુખેથી બેસાય છે, પણ તેથી તેના કાંટાનો કોઠી ભરીને ઘરમાં સંગ્રહ ન થાય. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુનો ગુણ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો, પણ તેની જ સાથે રહેલી અવગુણકારક અથવા નકામી વસ્તુ પર મોહ ન રાખવો.

સૂરજ ઘર સંઘરેલ, ચોરી જળ સાયર તણાં;
અષાઢે ઓકેલ, કોઠે ન રયાં, કાગડા !

ચોરી એવી વસ્તુ છે કે કોઈના ઘરમાં જરતી નથી, હજમ થતી નથી, તેનો દાખલો કે સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે સમુદ્રનું જળ, આઠ મહિના ચોર્યા કરે છે. પણ ચોમાસામાં અષાઢ મહિનામાં તે પાણી સૂર્યને ઓકી કાઢવું પડે છે. બીજાનું હરીને લઈ લીધેલું કાયમ કોઈ ભોગવી શકતું નથી.

પાણી પણ એક જ પીએ, આંબામાં ઊભો હોય;
(પણ) નેસળ મીઠો નોય, કડવો લીંબડ, કાગડા !

આંબાના વનમાં લીંબડો ઊગ્યો હોય, તે આંબાની સાથોસાથ એક જ જાતનું પાણી પીએ છે. આંબાની ડાળ સાથે પોતાની ડાળ ઘસીને હિલોળા મારતો હોય છે, કાયમ આંબાનો જ એને સંગ છે, પણ એના બીજમાં જે કડવાશ કુદરતે નાખી છે, તે ગમે તેવા મીઠા સંજોગોમાં પણ બદલાતી નથી. એટલે એ લીંબડો આંબાની વચ્ચે જ મોટો થયા છતાં કોઈ દિવસ એની કડવાશ તજી મીઠો નથી થાતો.